

DE GROTE EN DE KLEINE WEERSCHIJNVLINDER IN DE VIJLENERBOSSEN IN DE JAREN 80

Marcel Prick, van Weerden Poelmanstraat 173, 6417 EM Heerlen

Van 1982 tot en met 1987 heb ik in de Vijlenerbossen (uurhok 62-44) vrij intensief onderzoek verricht naar het voorkomen van twee van onze fraaiste en grootste dagvlindersoorten, de Grote (*Apatura iris* L.) en de Kleine weerschijnvlinder (*Apatura ilia* D. & S.). Vooral de ontdekking van een populatie van de Kleine weerschijnvlinder, die zich met zekerheid 4 jaar heeft weten te handhaven, mag als zeer bijzonder worden beschouwd.

In het verleden werd de soort slechts incidenteel waargenomen.

GROTE WEERSCHIJNVLINDER

Van collega-lepidopterologen en uit de literatuur (LEMPKE, 1956) wist ik dat de Grote weerschijnvlinder in de eerste helft van de jaren vijftig in de Vijlenerbossen beslist niet zeldzaam was. En ook in 1976, een heel goed jaar voor deze vlinder, werd hij door F. Cupedo uit Geulle in behoorlijke aantallen, waaronder relatief veel wijfjes, op die locatie waargenomen (mondelinge mededeling).

MONDIALE VERSPREIDING

Het areaal van de Grote weerschijnvlinder strekt zich uit van West-Europa door het gedeelte van Azië met gematigd klimaat tot Japan (HIGGINS & RILEY, 1980). In Spanje komen ten zuiden van de Pyreneeën nog enkele geïsoleerde populaties voor (TAX, 1989). De soort heeft één generatie per jaar en komt voor in gematigde en vrij warme klimaten (Bink, 1992).

Helaas gaat de stand van deze soort in geheel Europa achteruit (TAX, 1989).

VOORKOMEN IN NEDERLAND, VLEGTIJD EN LEVENSWIJZE

De Grote weerschijnvlinder (figuur 1) is in onze streken lokaal te vinden op open plekken en langs randen van vochtige loofbossen of gemengde bossen waar Boswilgen (*Salix caprea*) of Grauwe wilgen (*Salix cinerea*) groeien (TAX, 1989).

In de Vijlenerbossen is hij een standvlinder. Door zijn verborgen levenswijze in boomkruinen krijgt men hem echter niet zo gemakkelijk te zien. De vlinder is in Nederland van begin juni tot eind augustus waargenomen (TAX, 1989). De meeste kans op een ontmoeting met dit prachtige dier heeft men echter in de eerste en tweede decade van juli. Voorwaarde is wel een zonnige, warme dag. Vooral in de ochtenduren patrouilleren de mannetjes in een snelle, sierlijke glijvlucht boven bospaden, open plekken in het bos of langs bosranden. Het is telkens weer een fascinerend schouwspel deze grote, donkere vlinder met zijn violette weerschijn in het zonlicht te zien ronzeilen. Deze weerschijn, die door structuurschubben wordt veroorzaakt, verschijnt slechts bij een bepaalde invalshoek van het licht op de bovenkant van de vleugels, en wel alleen bij het mannetje. Het vrouwtje, dat forser gebouwd is en een uitgebreidere witte tekening heeft, mist deze glans (sexuele dimorfie).

Slechts zo nu en dan komt het mannetje op de grond zitten om daar aan vochtige aarde, aas of uitwerpselen te zuigen. Ook sappen uit bomen worden niet versmaad. In tegenstelling tot de meeste andere dagvlinders is de Grote weerschijnvlinder niet afhankelijk van nectar. In de middaguren, vooral als de temperatuur hoog oploopt, zoekt deze typische bosbewoner de luwte van de schaduw op. Het wijfje vertoeft nog meer dan het mannetje in hogere sferen en komt slechts hoogst zelden op de grond.

Na de paring volgt een lange rijpingsperiode van de eitjes (WYNHOFF et al., 1990). Het vrouwtje zet deze over een periode van en-

FIGUUR 1. Een mannetje van de Grote weerschijnvlinder rustend op een berkestam (dia: F. Cupedo).

kele weken af, bij voorkeur op de bovenkant van bladeren van Boswilgen op een uiterst koele standplaats.

De rups groeit slechts langzaam en overwintert na de tweede vervelling in de vork van een twijg of in de groeven van de schors (WEIDEMANN, 1988). De volwassen rups (figuur 2) heeft de groene kleur van een wilgeblad en op zijn rug een gelige V-vormige tekening. Op de kop bevinden zich twee hoornachtige uitsteeksels.

De verpopping vindt meestal in juni plaats, hangend aan de onderkant van een wilgeblad. De pop (figuur 3) heeft een wit-groene kleur. De duur van het popstadium bedraagt 2 à 3 weken.

Een beproefde methode om de mannelijke vlinders naar beneden te lokken is het uitleggen van lokaas in de vorm van een rijpe, sterk riekende rommedou. Hiervan heb ik frequent gebruik gemaakt, maar lang niet altijd had dit het gewenste effect. Zitten ze echter eenmaal op de kaas te zuigen dan zijn ze gemakkelijk te benaderen.

Eén keer heb ik de baltsvlucht van enkele mannetjes mogen meemaken, toen deze rond een wijfje vlogen dat hoog in een eikeboom op een blad zat. Dit gedrag wordt "treetopping" genoemd (WEIDEMANN, 1988).

WAARNEMINGEN NA 1980

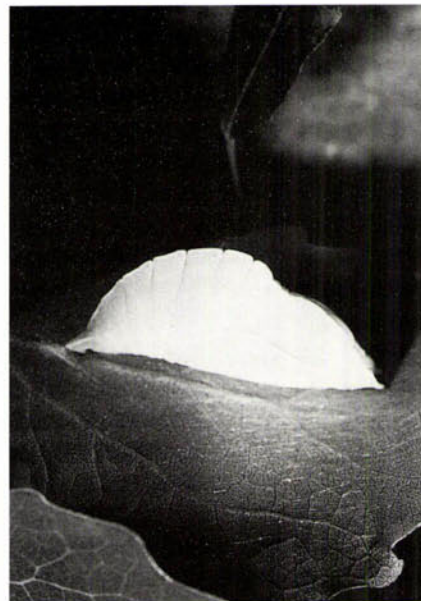
Behalve in het uiterste zuidoosten is de vlinder in onze provincie van 1981 tot en met 1986, ten tijde van de inventarisatie van de Nederlandse dagvlinderfauna, slechts in twee uurhokken in de omgeving van Weert waargenomen. Uit één uurhok zijn meer dan 10 individuen gemeld. Een en ander blijkt uit de recent verschenen, op literatuuronderzoek en inventarisatieverslagen gebaseerde atlanten van de Nederlandse dagvlinders (GERAEDTS, 1986; TAX, 1989).

Van 1982 tot en met 1987 heb ik in de Vijlenerbossen op 27 dagen naar de Grote weerschijnvlinder gezocht. Op acht dagen kon ik geen enkel exemplaar ontdekken, waarbij 1984 vijf "weerschijnloze" dagen opleverde. De soort begon in dat jaar veel later dan normaal te vliegen, namelijk pas eind juli, terwijl in de overige jaren verreweg de meeste dieren in de eerste drie weken van juli werden geobserveerd, met een top tussen 10 en 15 juli.

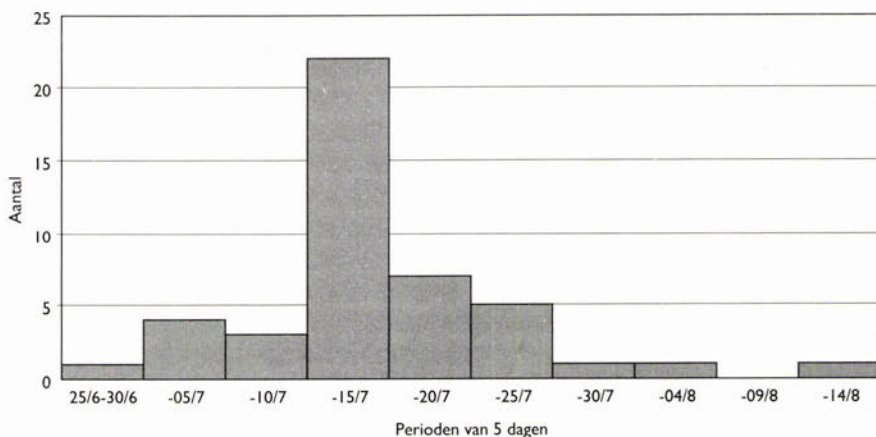
De vroegste datum was 28 juni 1986, de laatste 13 augustus 1984. Het maximum aantal

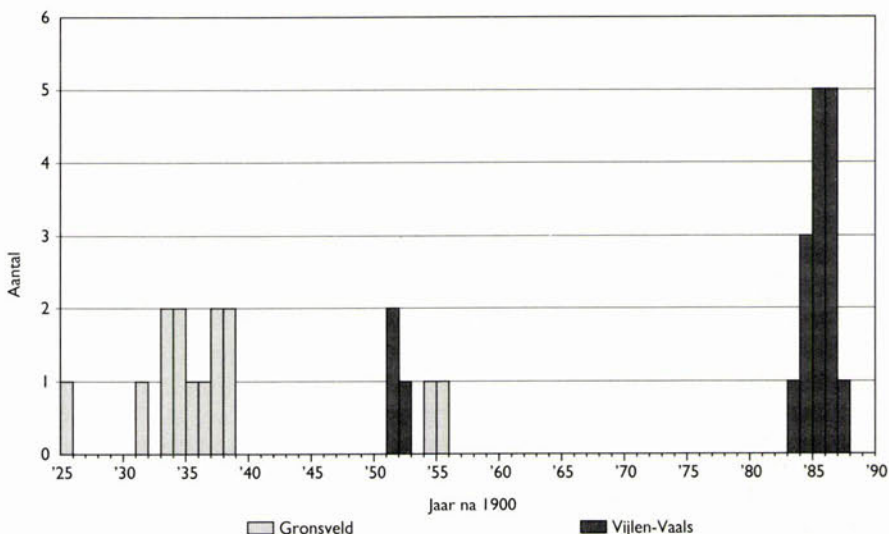
FIGUUR 2. De karakteristieke, volwassen rups van de Grote weerschijnvlinder (dia: J. Sentjens).

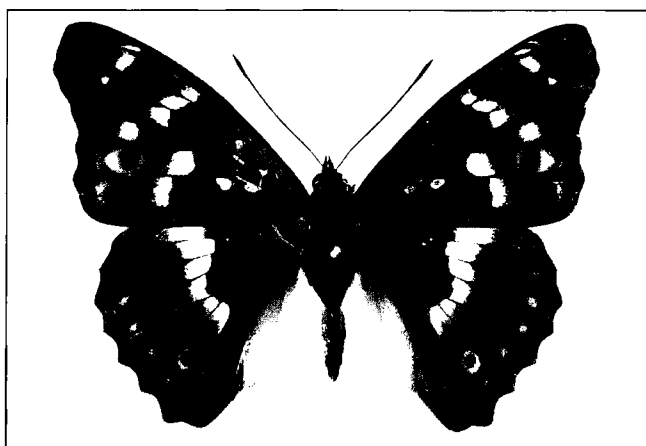
FIGUUR 3. De vrij platte en brede pop van de Grote weerschijnvlinder (dia: J. Sentjens).

FIGUUR 4. Het vliegtijdendiagram van de Grote weerschijnvlinder geeft een overzicht van de 45 waarnemingen in de Vijlenerbossen per periode van 5 dagen (1982 - 1987).

FIGUUR 5. Overzicht van het aantal waarnemingen per jaar van de Kleine weerschijnvlinder in Zuid-Limburg van 1926 tot en met 1987 (totaal 32 vlinders).

FIGUUR 6.
Een normaal getekend
mannetje van de
Kleine weerschijn-
vlinder (*f. ilia*)
(foto: F. Cupedo).

op één dag waargenomen vlinders bedroeg zeven. Het totale aantal waargenomen adulten over de gehele periode van 1982 tot en met 1987 bedroeg 45 (41 mannetjes en 4 vrouwtjes).

Bijgaand staafdiagram (figuur 4) laat de verdeling van de vliegtijden van de 45 waargenomen vlinders zien. Na 1987 heb ik dit biotoop nog slechts incidenteel bezocht. Het bleef dan telkens bij één enkele waarneming.

KLEINE WEERSCHIJN- VLINDER

Tot mijn grote verbazing ontdekte ik op 29 juli 1984, nadat ik al op vijf dagen tevergeefs naar de Grote weerschijnvlinder had gespeurd, om 10.30 uur op een stuk uitgelegde stinkkaas een mannetje van de Kleine weerschijnvlinder met geelbruine grondkleur (*f. clytie*). En drie kwartier later op een andere plek weer een exemplaar, maar nu met zwartbruine grondkleur (*f. ilia*).

MONDIALE VERSPREIDING

Het areaal van de Kleine weerschijnvlinder

strekt zich uit over Midden- en Zuid-Europa en over het gedeelte van Azië met gematigd klimaat tot Japan (HIGGINS & RILEY, 1980). De soort vliegt in het zuiden van zijn areaal in twee generaties en in het noorden in één generatie per jaar. Hij komt voor in gematigde overgangsklimaten en in warme klimaten (BINK, 1992).

VOORKOMEN EN Vlieg- TIJD IN NEDERLAND

De Kleine weerschijnvlinder, die in Midden-Europa praktisch dezelfde vliegtijd heeft als de Grote weerschijnvlinder, is in Nederland een zeldzame verschijning die tot nu toe van slechts 3 uurhokken aan de zuidgrens van Zuid-Limburg werd vermeld. In het buitenland is hij een typische bewoner van lichte, vrij open loofbossen op rijke grond (TAX, 1989).

WAARNEMINGEN

De eerste meldingen van de Kleine weerschijnvlinder in Nederland stammen uit het midden van de vorige eeuw. Het gaat hier om 2 exemplaren, één te Winterswijk en één op Dalhuizen bij Velp (DE GRAAF, 1853). Verde-

re gegevens over deze waarnemingen ontbreken. De noordelijke ligging van deze vindplaatsen en het feit dat er in dit artikel geen waarnemingen van de Grote weerschijnvlinder vermeld worden, maken het zeer waarschijnlijk dat hier sprake is van een verwisseling met de Grote weerschijnvlinder.

In Zuid-Limburg is de Kleine weerschijnvlinder waargenomen in twee bosgebieden: de omgeving van Gronsveld (het uiterste zuidwesten van Limburg) en de omgeving van Vijlen-Vaals (het uiterste zuidoosten van Limburg).

Rond Gronsveld is de Kleine weerschijnvlinder tussen 1926 en 1939 o.a. door wijlen Prof. J. Prick signaleerd (LEMPKE, 1936-1953) en daarna nog één maal in 1955 (waarnemingenarchief Vlinderstichting) en in 1956 (TAX, 1989). In totaal 14 vlinders op de westelijke vindplaats.

Van de oostelijke vindplaats stammen de eerste waarnemingen uit de jaren vijftig: bij Vaals, Holset, Vijlen, telkens één vlinder (LEMPKE, 1956). Pas in 1983 werd uit Vijlen weer één adult gemeld (TAX, 1989).

Aan deze waarnemingen kunnen er nu nog 14 worden toegevoegd, een opmerkelijk aantal gelet op de korte periode (van 1984 tot en met 1987).

1984: 28 juli 2 ex., 31 juli (nieuwe laatst bekende datum) 1 ex.

1985: 12 juli 1 ex., 13 juli 2 ex., 14 juli 1 ex., 17 juli 1 ex.

1986: 28 juni (nieuwe vroegst bekende datum) 2 ex., 1 juli 3 ex.

1987: 11 juli 1 ex.

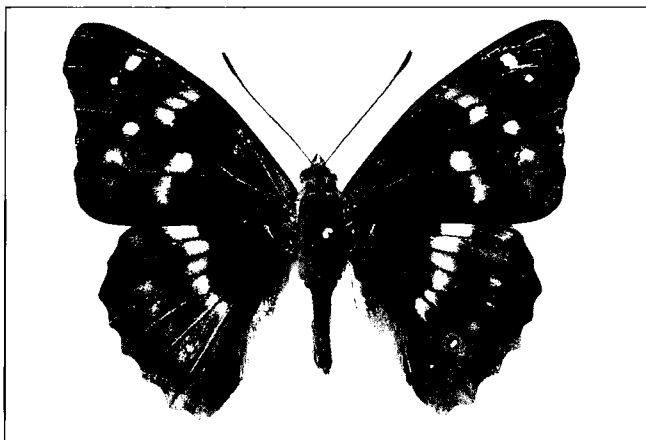
Na 1987 ben ik de vlinder niet meer tegengekomen. Voor een overzicht van alle waarnemingen in Zuid-Limburg zie figuur 5.

VARIABILITEIT

Alle 14 vlinders waren mannetjes waarvan er twee tot de typische *f. ilia* ["Blauschillerform" (WEIDEMANN, 1988)] en de overige 12 tot *f. clytie* ("Rotschillerform", WEIDEMANN, 1988) behoorden. Bij één exemplaar van de "Blauschillerform" is de tekening van de witte vlekken en banden op de bovenkant van de vleugels opvallend gereduceerd (figuur 6 en 7).

VOORKOMEN IN AAN- GRENZENDE GEBIEDEN

Hoe verder men men via het oosten van België naar het zuiden gaat des te groter wordt de kans dat men op een van de verspreid

FIGUUR 7.
Een mannetje van de
Kleine weerschijn-
vlinder (*f. ilia*) met
gereduceerde witte
vlekken en banden
(foto: F. Cupedo).

voorkomende populaties van de Kleine weerschijnvlinder stuit. Zo wordt hij in de omgeving van Barvaux, provincie Luxemburg, regelmatig waargenomen. In 1991 trof ik daar op de stinkende resten van een dode kat 3 exemplaren aan in gezelschap van 4 Grote weerschijnvlinders.

In de bossen rond Virton in het uiterste zuidoosten van België en de aangrenzende Noordfranse bosgebieden is de Kleine weerschijnvlinder een standvlinder. In 1992 heb ik hier op één ochtend tientallen dieren waargenomen.

In het Groothertogdom Luxemburg vliegt deze soort plaatselijk in zeer geringe aantallen. Verder is er ooit een exemplaar aan de Belgische kust waargenomen (TAX, 1989). Volgens STAMM (1981) komt hij lokaal voor in het Rheinland. Zelf heb ik de soort enkele malen in aantal in de buurt van Cochem langs de Moezel gesignaleerd.

WAARDPLANTEN

In onze contreien is de Ratelpopulier (*Populus tremula*) de meest geliefde waardplant. In zuidelijker streken wordt de rups ook op Zwarte populier (*Populus nigra*) en wilgesoorten (*Salix spec.*) aangetroffen (BINK, 1992).

KENMERKEN

In alle stadia (ei, rups, vlinder) en ook qua gedrag lijkt *Apatura ilia* heel veel op *Apatura iris*. Gemiddeld heeft de Grote weerschijnvlinder een iets grotere spanwijdte dan de Kleine weerschijnvlinder.

In de vlucht zijn beide soorten zeer moeilijk van elkaar te onderscheiden, tenzij het een dier met geelbruine grondkleur (f. *clytie*) betreft. In rusthouding, wanneer de vleugels zijn dichtgeklapt, valt op dat de Grote weerschijnvlinder veel contrastrijker getekend is, waarbij vooral de brede witte discale band op de onderkant van de achtervleugels in het oog springt (figuur 8 en 9). Op de bovenkant van de voor- en achtervleugels zijn de verschillen tussen beide soorten veel geringer.

CONCLUSIE

De Grote weerschijnvlinder is in de Vijlenerbossen in sommige jaren zeker niet zeldzaam. Dit blijkt uit het feit, dat ondanks de vrij verborgen levenswijze van deze soort zowel in 1982 als in 1985 maar liefst 15 vlinders wer-

FIGUUR 8. Een mannetje van de Grote weerschijnvlinder, goed herkenbaar aan de contrastrijke tekening op de onderkant van de vleugels (dia: M. Prick).

den waargenomen. Wat de Kleine weerschijnvlinder betreft wordt door deze waarnemingen bevestigd wat door GERAEDTS (1986) en TAX (1989) reeds werd verondersteld: de Kleine weerschijnvlinder is in Nederland een zwerver die zich in een voor de soort gunstige periode met warme zomers in Zuid-Limburg kan voortplanten en tijdelijk een kleine populatie in stand weet te houden. Het valt te hopen dat we niet al te lang op een terugkeer van dit bijzonder fraaie insect hoeven te wachten.

DANKWOORD

Een aantal gegevens over *A. ilia* bleek voor mij via de literatuur niet exact te traceren. Daarom een woord van dank aan Chris van Swaay, die zo bereidwillig was de gegevens over de Kleine weerschijnvlinder uit het waarnemingenarchief van de Vinderstichting te Wageningen ter beschikking te stellen.

Verder een woord van dank aan Frans Cupedo voor het kritisch bekijken van het artikel, het vervaardigen van de staafdiagrammen en enkele foto's. Tenslotte ook aan Twan Rutten en Jacques Sentjens voor hun bijdrage aan het fotomateriaal.

FIGUUR 9. Een mannetje van de Kleine weerschijnvlinder (f. *clytie*). Opvallend is de veel minder rijk geschakeerde onderkant van de vleugels (dia: M. Prick).

SUMMARY

THE PURPLE EMPEROR AND THE LESSER PURPLE EMPEROR IN THE VIJLENERBOSSEN IN THE 1980S

Apatura iris L. (Purple Emperor) and *A. ilia* D. & S. (Lesser Purple Emperor) are two very similar species of large and beautiful butterflies, which are sexually dimorphic. Only the wings of the male are shot with iridescent purple.

The insects easily escape notice, as they frequent the tops of trees, and sometimes will not fly even though the weather seems suitable. Flowers do not seem to attract them, but they sometimes readily approach various noxious substances. The courtship flight begins near the top of a tree. Eggs are laid singly on the upper surface of a leaf of one of its foodplants - willow, aspen and poplar. The hibernation of the larva begins in autumn, after the second moult.

The pupa is suspended by tail hooks from a

pad of silk attached to the underside of a leaf. It hatches after about a fortnight.

A study of the occurrence of *A. iris* revealed that during the period 1982-1987, this species was not uncommon in the woodlands near Vijlen (province of Limburg, the Netherlands). Most of the 44 males and 4 females observed during the study were on the wing in the first three weeks of July.

A great surprise was the discovery of a population of *A. ilia* at the same location in 1984. This is a very rare species in the Netherlands, where it only occurs "in a good period" in the southernmost parts of the province of Limburg.

Until 1984, there had been fewer than 20 records of this butterfly, most of them from the 1930s and 1950s.

It is therefore remarkable that 14 imagines, all males, were observed between 1984 and 1987. The first observation was made on June 28, the latest on July 30. One specimen showed a diminution of white on the upper wing surface.

LITERATUUR

- BINK, F.A., 1992. Ecologische Atlas van de Dagvlinders van Noordwest-Europa. Schuyt & Co Uitgevers en Importeurs bv, Haarlem. 512p.
- GERAEDTS, W.H.J.M., 1986. Voorlopige atlas van de Nederlandse dagvlinders - Rhopalocera. Landelijk Dagvlinderproject LU Wageningen. Stichting Vlinderonderzoek, Wageningen. 499p.
- GRAAF, H.W. DE, 1853. Aanvulling der Nederlandsche schubvleugelige insecten (Lepidoptera). Bouwstoffen voor eene fauna van Nederland I (ed.: J.A. Herklots), 269 pp. Leiden: 215-269.
- HIGGINS, L.G. & N.D. RILEY, 1980. Elseviers vliendergids. 2de druk Elsevier, Amsterdam etc. 434p.
- LEMPKE, B.J., 1936-1953. Catalogus der Nederlandse Macrolepidoptera I-XI. Tijdschrift voor Entomologie 79-95. 930p.
- LEMPKE, B.J., 1956. Catalogus der Nederlandse Macrolepidoptera, 3de supplement. Tijdschrift voor Entomologie 98: 283-345.
- STAMM, K., 1981. Prodomus der Lepidopteren-Fauna der Rheinlande und Westfalens. Im Selbstverlag, Solingen. 229p.
- TAX, M.H., 1989. Atlas van de Nederlandse dagvlinders. Vlinderstichting, Wageningen; Natuurmonumenten, 's-Graveland. 248p.
- WEIDEMANN, H.J., 1988. Tagfalter; Band 2. Biologie-Ökologie-Biotopschutz. Neumann-Neudamm, Melsungen. 372p.
- WYNHOFF, I., J. VAN DER MADE & C. VAN SWAAY, 1990. Dagvlinders van de Benelux. Stichting Uitgeverij Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, Utrecht; Vlinderstichting, Wageningen. 187p.

RECENT VERSCHENEN

SHEPHERD, D., G. KURSTJENS, W. OVERMARS & W. HELMER, 1993. La Frayère du Petit Gravier. Jaarverslag 1992. Stichting Ark, november 1993, 50 pag. + 13 pag. verslag van waarnemingen zomer 1989. Te bestellen door overmaking van f 15,00 op postrekening nr. 161432 t.n.v. Stichting Ark, Beek-Ubbergen, onder vermelding van de naam van het rapport.

La Frayère du Petit Gravier, of kortweg Petit Gravier, is een van de minder bekende terreinen die in beheer zijn bij Stichting Ark, en met een oppervlakte van ca. 3 ha tevens een van de kleinere. Het ligt ten zuiden van Maastricht in het Maasdal aan de voet van de Pietersberg ter hoogte van Oost-Maarland. Hoewel een stukje Nederland, is het over land alleen via België te bereiken. Het gebied is ontstaan bij het rechtekken van de Maas in de jaren '60. Het ligt sindsdien geïsoleerd en is vrijwel aan zijn lot overgelaten. Het resultaat is een prachtig hardhoutooibos afgewisseld met kleine wetjes.

Stichting Ark heeft het terrein in februari 1992 in beheer genomen door er Gallowayrunderen uit te zetten. Uit beheer technisch oogpunt zou hier één rund hebben volstaan maar omdat Galloways sociale dieren zijn, zijn er drie uitgezet die hier echter alleen gedurende de winter grazen.

Het eerste jaarverslag over dit gebied (aangevuld met waarnemingen uit 1989) gaat naast de natuurtechnische zaken uitgebreid in op wat de natuur hier te bieden heeft, voorwaar een indrukwekkende lijst.

Op een oppervlak van 5 ha (het geïnventariseerde gebied is groter dan het in beheer zijnde gebied) werden maar liefst 315 (wilde?) plantentaxa aangetroffen waaronder veel bomen en struiken (onder meer de Oosterse platan, een soort van Zuid-europese grindvrienen) en stroomdalplanten met als bijzonderheid de Kogelbies (*Scirpus holoschoenus*) die hier zijn enige Nederlandse groeiplaats heeft.

Ook het aantal soorten broedvogels (38 soorten met in totaal ca. 150 broedparen) mag voor zo'n klein gebied opmerkelijk worden genoemd. Daarnaast geeft het verslag een overzicht van aangetroffen amfibieën, reptielen en insecten.

STRAALEN, B. VAN & A. VAN DER LINDEN, 1993. Miljoenenlijn, verbindingsweg voor plant, dier en mens. Voorlopig beheersplan. Studentenverslag van de Internationale Agrarische Hogeschool Larenstein. 54 pag. + 5 bijlagen. In opdracht van de Stichting I.K.L. en de Zuidlimburgse Stoomtrein Maatschappij hebben twee studenten van de I.A.H.L. een beheersplan opgesteld

voor de Miljoenenlijn. De aanleiding hiertoe vormt het voornemen van de Zuidlimburgse Stoomtrein Maatschappij op deze lijn een stoomtrein als toeristische attractie te exploiteren en tevens de wens de natuur- en cultuurhistorische waarden langs het traject veilig te stellen en waar mogelijk te versterken.

Het beheersplan bestaat uit een inventarisatiedeel en een beheersvisie uitgewerkt in beheersmaatregelen. Omdat het plan in korte tijd moest worden opgesteld, werden deskundigen (o.a. van het Genootschap) geraadpleegd bij de inventarisatie.

Na een beeld te hebben gekregen van de aanwezige natuurwaarden en de betekenis van de lijn als ecologische verbindingzone, wordt per deeltraject van de lijn een gewenst eindbeeld geschetst. Hierbij wordt een afweging gemaakt tussen natuurwaarden en een toeristisch attractief landschap.

Leo Spoormakers